

Természeti racionalista vagy bibliás magyar református tradicionális teológus? Tompa Mihály gondolkodásának szellemi háttere és teológiai látásmódja

Kovács Ábrahám

Tompa Mihály vallásos költeményeiről és vallásosságáról néhány rövid tanulmány már jelent meg főként irodalomtörténészek tollából. Egyháztörténészek vagy éppen püspökök is próbálták őt kategorizálni anélkül, hogy mélyre fúrva elemezték volna Tompa prédikációit hittantani szempontból. Ez a dolgozat kifejezetten dogmatikai szempontból próbálja megragadni egy költő hitbeli látását, amely nem könnyű vállalkozás.¹ Ahhoz, hogy Tompa teológiáját megérthessük, először röviden bemutatam a század derekán megjelenő teológiai gondolkodást, azt a protestáns teológiai kontextust, amelyben a költő teológiai szemlélete kialakult és kiforrott. Ezek után az 1859-ben Miskolcon megjelent *Egyházi beszédek* című, ünnepkönyvhöz kapcsolódó kötetének hazai fogadtatását mutatom be. Emellett egy kis kitekintést is teszek a *Halotti Beszédek* prédikációs kötetére is, amennyiben az az elemzést segíti. Végül az első kötetből egyes prédikációkat elemezve megpróbálok arra kísérletet tenni, a teljesség igénye nélkül, hogy megfogalmazzam arra a kérdésre a választ, vajon a létező (racionális, tradicionális hitvalló), illetve a kialakuló különböző teológiai irányzatok között (liberális, közvetítő és újorthodox teológiák) Tompa Mihály gondolkodása hol helyezhető el. Elsősorban a nehéz fajsúlyú krisztológiai kérdésekről alkotott véleményét vizsgáltam két témát kiemelve, azaz hogy Krisztus istenségéről és a feltámadásról mit vallott. A teológiai gondolkodás bemutatása előtt hadd tekintsek ki röviden arra a ki nem kutatott, illetve fel nem tárt, de említésre mindenképp méltó egyházas háttérre, amely Tompa gondolkodását formálhatta. Ez pedig a tradicionális magyar református bibliás kegyesség volt.

Szellemi háttér és család. A népi vallásosság és Tompa Mihály

Jóval a külföldi puritán hatást folytató presbiteriánus háttérű skót evangélikalizmus és kontinentális református pietizmus hazai talajba való begyökereztetése előtt a debreceni vagy éppen budapesti diákokra nagy hatással voltak a skót házi istentiszteletek, amelyek már léteztek a magyar református kegyességben. Az egyes kutatók által feltárt itthoni források arra mutatnak, hogy nem teljesen igaz az a híressé vált skót észrevétel, miszerint itt nálunk nem volt lelki élet. A skót misszionárius, John Duncan, aki jól ismerte az akkor még fiatal lelkész Török Pált, azt írja a rajta keresztül megismert protestáns világról: „...a magyarok készek meghalni a Bibliáért, a nemzetért, de Krisztusért? Az egy idegen dolog számunkra”. Fabinyi Tibor, evangélikus

---

¹ Ez a dolgozat a 2017-ben a Ráday Kollégiumban megrendezett Tompa konferencián elhangzott előadásom első meglátásainak továbbgondolása és a költő teológiai gondolkodásának jóval részletesebb elemzése.

egyháztörténész is lesújtó képet fest a magyar protestantizmus racionalizmus bővületében élő tömegeiről.² Azonban kérdés, hogy lehet-e általánosítani az olyan pillanatfelvételekből, amelyeket a magyar és külföldi kortársak megfogalmaztak. A kérdés eldöntésére nem szeretnék most kitérni. Mégis arra mindenképp érdemes odafigyelnünk, hogy a Koncz Sándor³ vagy éppen a Márkus Jenő által a teológiai racionalizmus korszakának tartott 1830-as évektől egészen az 1850-es évekig terjedő időszakban azért voltak más teológiai vélekedések is.⁴ Az bizonyos, hogy a külföldi hatásoktól függetlenül is létezett hazai bibliás református kegyesség. Csohány János megállapítja, hogy a debreceni konzervatív teológiai álláspont a puritanizmussal rokon.⁵ Ha olyan értelemben szemléljük a puritanizmust, mint amely bibliás, hitvalló és lelki megújulásra törekvő irányzat, akkor a debreceni teológiai tanártól, Balogh Ferencről kiinduló ortodoxia ágában kimutatható egyfajta ahhoz hasonló teológiai szemléletbeli vonás. Ennek következtében a megállapításban ott rejlik valami kis igazság. Teológiatörténeti értelemben (ti. hogy a Tolnai Dali János és Megyesi Pál-féle teológiai kegyességhez nyúlt volna vissza a debreceni konfesszionalizmus) azonban a 17. századi magyar puritanizmus és a 19. századi debreceni irányzat között megszakítás nélküli folytonosság egyelőre nem mutatható ki csak sporadikus módon.⁶ Rokon vonás azonban több is van, mert a nyugati, angolszász ébredési kegyesség teszi a 17. századi magyar református kegyességet élővé a puritanizmus által, majd a 19. században ugyancsak a szigetországi evangélikalizmus révén válik – más hatásokkal együtt – elevenebbé a hazai, sajátosan önálló, a hazai hagyományok miatt konzervatív teológia.

Szigeti Jenő egyik tanulmányában megjegyzi: „A házi istentiszteletek általánosan élő gyakorlatára utal Tompa Mihály életrajza kapcsán Illyés Endre is”.⁷ Ez valószínű érvényes lehetett még a Brit és Külföldi Bibliatársulat missziós tevékenysége előtt is. Tompa Mihály nagyszüleinek házában éppen úgy, mint a hithű, református családok legtöbbszörében a hosszú téli estéket bibliaolvasással, énekelgetéssel és a szent történetek elbeszélésével töltötték. Bár ennek a részleteiről keveset tudunk, de a lelki kegyesség megéléte kimutatható a konkrét dogmatikai utalások, hittanbeli megjegyzések hiánya ellenére is. Kerékgyártó Tompa Mihály életrajzában így ír a népies, bibliás kegyességről:

² FABINY, TIBOR: Maria Dorothea Und Der Ungarische Protestantismus. In: *Jahrbuch Für Die Geschichte Des Protestantismus in Österreich*, 1980. 333–351. p.

³ KONCZ SÁNDOR: Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlásai. Debrecen, 1942. (Tanulmányok a Rendszeres Teológia és Segéd tudományai köréből 6.) (továbbiakban: KONCZ, 1942.)

⁴ MÁRKUS JENŐ: A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia. Bp., 2005. (továbbiakban: MÁRKUS, 2005.)

⁵ CSOHÁNY JÁNOS: A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága. In: *Református Egyház*, 1974. 9. sz. 193–197. p.

⁶ Ez az izgalmas kérdéskör további kutatásokat érdemelne meg!

⁷ POLLÁK MIKSA: Tompa Mihály és a Biblia. Bp., 1912. 7–8. p.; ILLYÉS ENDRE: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban*. Debrecen, 1941. 145. p.

„Idősebb testvére sem lévén Tompának, a hajlott korú nagyszülők körében többnyire magára volt utalva. Téli hosszú estéken énekelgetés, biblia olvasgatás s szent történetek elbeszélése szórakoztatta a kis családot. Így teltek a napok a nagyszülei szerény, de tükör-tisztán tartott, alacsony házacskában. A kis udvaron pedig a házi állatok különféle fajai éltek szép egyetértésben s közlök a szárnyasok azon nagy eperfa árnyékában kerestek a nap heve ellen bűvő helyet, a melynek lombjai közti, mint előtte kiválóan kedves helyről, Tomba Mihály számtalan rögtönzött és betanult verseskét, dalt, zsolnárt és dicséretet messze kiabált.”⁸

Romantikus ez a kép, de számos más forrás is kiemeli, hogy a népi kegyességben a hagyományos hitnek, a Biblia olvasgatásának volt hagyománya. Ehhez hasonló érvelést látunk a kortárs költő, későbbi püspök Szász Károlynál is. „Egyszerű, de vallásos családjában, kiskorában édesanyjánál, majd ennek halála után nagyanyjánál s az elemi iskolában korán belecsepegtették a vallásos érzést s a biblia szeretetét.”⁹ Közismert, hogy Arany János is hasonló környezetben, a családi istentiszteletek népies biblicizmusának, a protestáns népi olvasmányoknak világában nevelkedett. Egy, a Református Egyházban 1957-ben megjelent írás megállapítja: „Szalontai gyermekéveiben sokat olvasgatta a Bibliát, a költészet emez ősforrását, mely később műveire is igen nagy hatással volt. Minduntalan, még legutolsó éveiben is fülébe zsongtak a Biblia egyes kifejezései, képzeletében, pedig fel-feltűntek egyes motívumai.” Erre a házi istentiszteletekre épülő biblikus élmény Arany János hitének alapja is, melyről Riedl Frigyes a következőket mondja:

„A hit Aranyra nézve a bizalom és vigasztalás kútfeje volt. Egészében véve az ő példája is mutatja, mily nagy előny a létért való ádáz küzdelemben a hit. Megnyugvás, vigasz a sorscsapás után, melyet más nem pótol. A mi emberi elménk – Arany felfogása szerint – nem tudja megérteni azt sem, ami bennünket környékeztet, a végest; hogyan értenők meg a végtelent, azt, ami időben örök, térben véghetetlen? Az emberi elme rövid mérőónja nem mérheti ki az örökkévalóság óceánját [...] A vallás a Biblia költészete összeforrt képzeletében gyermekéveinek költői éveivel.”¹⁰

Bár ez az idézet a költői triász másik nagy alakjáról, Aranyról van megfogalmazva, de talán ez elmondható Tompáról is.¹¹ A református kegyesség istenes hitéről árulkodik még a két nagy költő személyes levelezése. Győri János rámutat, hogy a személyes levelezésben Arany János olyan lelki

⁸ KERÉKGYÁRTÓ ELEK: Tomba Mihály költészete. Bp., 1879. (Magyar Könyvesház, 61–63.) 82–83. p.

⁹ SZÁSZ KÁROLY: Tomba Mihály. In: Képes magyar irodalomtörténet. Szerk.: Beöthy Zsolt. II. köt. Bp., 1900. Online: Arcanum Kézíkönyvtár: [www.arcanum.hu / Kézíkönyvtár / Magyar irodalomtörténet](http://www.arcanum.hu/Kézíkönyvtár/Magyar_irodalomtörténet). 2017. március. (továbbiakban: SZÁSZ, 1900.)

¹⁰ RIEDL FRIGYES: Arany János. Bp., 1957. (továbbiakban: RIEDL, 1957.) 5. p.; BÖSZÖRMÉNYI EDE: Arany Jánosnak „drága kincs a hit”. In: *Református Egyház*, 1957. 2. sz. 46–47. p. Az idézet: RIEDL, 1957. 34. p.

¹¹ Megjegyezzük, a kérdéshez további kutatások szükségesek az eredeti források alapján.

hangot üt meg, amely rendkívül mély istenélményből táplálkozik.¹² Arany János így vigasztalja a nagy beteg és lelki válságban levő kedves költőtársát:

„nektek is a jó istentől mindazon áldást kérjük, ami sorsotokat enyhítheti s életeteket ismét boldoggá teheti, mert van – a legbensőbb meggyőződés hangján mondom – van istennek ilyen áldása, csak bízni, remélni kell. Nem akarok papi szakmádba vágni, praedicator tartani neked; de ne vedd rosszul tőlem, ha ismét a hit balsamához utasítlak. Petőfivel hasonló esetben talán nem mertem volna tenni: de ha a te öt kötet költeményedet elolvasom, esküdni mernék rá, hogy az alaphang, a hit sohasem fog szívedben elnémulni. Ehhez utasítlak, édes barátom: ez adjon neked enyhülést, vigasztalást, reményt a jövőre. Rosszúl áll tán levélben az e féle, nem is divat, azt tudom, nincs benne semmi észrit: de el kellett mondanom.”¹³

Ismeretes, hogy Balogh Ferenc nagy hatású teológiai tanárra is komoly hatással volt nagyanyja Bibliát olvasó, imádkozó hite.¹⁴ Ennek a hatásnak hangot ad naplóiban is és meg is örökíti azt az utókor számára, talán tudatosan is, a debreceni új ortodoxia későbbi vezéregyénisége!¹⁵

A népi kegyességnek az ébredési mozgalmak előtti meglétét fontos megállapítanunk. S ez az a szellemi háttér, amelyben Tompa Mihály is élhetett. Szigeti Jenő helyesen megállapítja: „Az egyszerű emberek között a házi gyülekezetek biztosították a Biblia alapos ismeretét. A Biblia tudásának egyik érdekes múlt századi példája Bak Sándor (†1866) kiskunlacházai takácsmester, aki azt kívülről tudta és bármely elkezdett verset folytatni tudott”.¹⁶ De az ország minden táján ismertek olyan bibliás embereket, akik tudósai voltak a Szentírásnak, még akkor is, ha a felvilágosultság hatására egy kissé bolondnak tartották ezeket a népi bibliás bölcseket, mint Kazinczy Ferenc a jeszebi prédikátort, aki – szerinte – „a Biblia olvasásától formaliter megbolondult”.¹⁷

A felvilágosult Kazinczy véleménye, talán világnézete miatt is, elmarasztaló volt az efféle protestáns népi kegyességről. A múlt század közepétől többször is úgy aposztrofálták ezeket a spontán népi jellegű istentiszteleteket, mint „vallásos aszkórt”,¹⁸ ami elvonja az életerőt a hivatalos, magasröptű és esztétikailag is magasrendű élményt kínáló istentiszteletekről. Jellemző, de másik példája ennek az elítélő véleménynek egy 1904-ben

¹² GYÓRI JÁNOS: A református identitás megjelenése Arany János munkásságában. In: *Hitel*, 2017. 8. sz. 21–41. p.

¹³ Arany János levele Tompa Mihályhoz, 1858. november 28. In: 1857–1861. Sajtó alá rend.: Korompay H. János. Bp., 2004. (Arany János összes művei, XVII.) 253–254. p.

¹⁴ ÖTVÖS LÁSZLÓ: Balogh Ferenc életműve. (1836–1913) Debrecen, 1997. 134. p.

¹⁵ BALOGH FERENC: Londoni Napló. – Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattára. Ms. 28/2. fols. 239–240. (1864. őszutó. 20. vasárnap.)

¹⁶ Könyves Tóth Kálmán. In: *Vasárnapi Újság*, 1872. 26. sz.; RÁTH-VÉGH ISTVÁN: Magyar kuriózumok. Bp., 1937.

¹⁷ Levele Dessewffy Józsefhez, 1815. október 30. – Kazinczy Ferenc levelezése. Sajtó alá rend.: Váczy János. XIII. köt. Bp., 1903.

¹⁸ SZIGETI JENŐ: Egyházak – egy világ végén. Bp., 2009. (továbbiakban: SZIGETI, 2009.) 54–79. p.; *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1884. május 4.

megjelent értekezés a házi istentiszteletről. „Különös – írja –, hogy a különben oly higgadt, megfontolva, de határozottan cselekvős magyar elme rég túl nem tette magát ezen a cél és ok nélküli szokáson.” Azt fejtegeti, hogy az istentiszteleti forma „a kor követelményének nem felel meg”, hiszen „a buzgalmi gyakorlatok közhelye: a templom”. Ezért teljesen érthetetlennek tartja, hogy „ily alkalmak a szomszédos lakók százainak részvételével történik meg. Sőt, még a távolabbi városokból is jelennek meg egyesek”.¹⁹ A rosszállások ellenére is ez vagy a puritánizmusból örökölt kegyességi forma, illetve a természetes fejlődés révén létrejött vallási kegyesség mégiscsak a lelkiség mély megélését tette lehetővé az egyszerű emberek között. Ezt „természetesen” a legtöbb felsőbb osztályhoz tartozó ember nem tudta a helyén „kezelni”. Meg kell jegyezni, hogy a budapesti Skót Misszió tevékenysége, a debreceni és budapesti ébredési körök, valamint a Bibliatársulat árusai komolyan hozzájárultak a már létező bibliai ecclesiolák megerősödéséhez. De a liberális teológiai irányultságú szellemi nagyságok közül nem mindenki állt ennyire negatívan a bibliaolvasáshoz. Hogy a skóciai peregrinusok, mint például Molnár Ferenc²⁰ szellemi atyja, az inkább liberális, mintsem evanglikál-pietista kegyességi irányultságú Baráth Ferenc is pozitívan szemlélte a házi istentiszteleteket, amit Skóciában látott. Baráthot meglepte a hazai sivár lelki élettel ellentétes gyakorlatias és buzgó keresztyénség. A naponta elmondott asztali imádság és az áhítat szerves része minden skót életének. Ez utóbbi különösen is megragadta figyelmét.

„A nap házi istentisztelettel kezdődik, és azzal végződik ahol ismét a családfő a pap. S nemcsak a család tagjai vannak jelen, hanem az összes cseledetség is. Mindenik kap egy zsoltárt és bibliát, s a szegény, kenyérért dolgozó árva szolgáló ott énekel és imádkozik kisasszonya mellett, valamennyiőjüknek olvassa és magyarázza a bibliát a család feje, ha egyszerű szatócs vagy kiterjedt földbirtok ura. *Az Isten előtti egyenlőség* [kiemelés Baráthtól] egy pillanatra megvalósulva, de megvalósulva minden nap.²¹ Szigeti szerint a bibliaolvasás gyakorlata egészen a 20. század közepéig fennmaradt a protestáns hívő közösségekben, mint a vallás gyakorlásának igazi formája. Emlékeit kutatni, összegyűjteni sürgős feladatunk.”²²

Ezt a programot azért is érdemes lenne végezni, mélyebben kutatni, mert a lelkésszé váló diákok szellemi, teológiai fejlődésének rekonstruálásából mintákat láthatnánk a kor teológiai gondolkodásmódjaira. S ez Tomba Mihály esetében pedig kifejezetten érdekes vállalkozásnak ígérkezik.

Szellemi háttér. Teológiai irányzatok kibontakozása idején

De milyen is volt az a szellemi közeg, amelybe – az olyan református teológiai akadémiákon, mint például a sárospataki – Tomba Mihály

¹⁹ SCIPPIO: Házi istentisztelet. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1904. október 9. 2. p.

²⁰ BALOGH MIHÁLY: „Tiszteletpéldány”. Baráth Ferenc és Molnár Ferenc találkozása a Budapesti Református Főgimnáziumban. Kunszentmiklós, 2008. (Mesterek és tanítványok) 256. p.

²¹ BARÁTH FERENC: A skót társadalomról. In: *Protestáns Szemle*, 1897. 9. 7. 396. p.

²² SZIGETI, 2009. 54–79. p.

belecsöppenhetett? Először egy általános körképet nézzünk meg! Bár egyes szerzők a Debreceni Kollégiumról mint az „öntudatlan népiségről” beszélnek, s az talán Sárospatakra is igaz lehetett, amely Tompa szellemi fejlődését befolyásolhatta. Az 1988-as kiadású – népszerű nevén: „sárga” – debreceni kollégiumtörténet ezt írta:

„A népi-plebejus hagyomány szorosan kapcsolódik a protestáns örökséghez. A reformáció hazai tömegbázisát elsősorban az alföldi mezővárosi paraszt-polgár lakosság és a kisbirtokos nemesség alkotta. Ez a réteg saját kétkezi munkájából élt, ugyanakkor az átlagosnál jóval öntudatosabb rétege volt a korabeli társadalomnak. Ebből a társadalmi közegből olyan diákok kerültek a Kollégiumba, akik Debrecenben az otthoninál városiasabb formában, de tulajdonképpen mégis saját népi-plebejus kultúrájukat lelték fel újra. A debreceni Kollégium – más református kollégiumainkhoz hasonlóan – sajátos olvasztótégelyként működött, ahonnan vissza az eke szarvához éppúgy vezetett út, mint a papi, a tanítói vagy a professzori hivatalba.”²³

Ezek a megállapítások, talán kis módosításokkal, de Sárospatakra is igazak voltak.

„A XVIII. század végéig a népi-plebejus szemlélet még elsősorban egy életforma természetes velejárója. Ez az öntudatlan népiség kora. E szemlélet tudatos, programszerű vállalása a XVIII. és a XIX. század fordulóján jelenik majd meg először. Ennek az ügynek a felvállalásában a Kollégium néhány diákja országosan úttörő szerepet játszik. A polgári származású Csokonai és Fazekas nevét kell itt első helyen említenünk, akiknél népiesség és polgárosodás sajátos módon kapcsolódik össze. Ennek okát nagyrészt kollégiumaink népi talajban gyökerező, de mindig Európára tekintő szellemében kereshetjük. Nyilván nem véletlen, hogy néhány évtizeddel később ezt a programot a Debrecen, Pápa és Sárospatak szellemi kisugárzásában eszmélkedő Arany, Petőfi, Erdélyi és Tompa viszik majd diadalra. Ugyanennek a hagyománynak említi táplálják később Móriczot is. S nyilván nem véletlen, hogy a XX. században Debrecen a népi írók jelentős fórumává válik.”²⁴

A népiesség és a bibliás keresztyén hit nagyon szoros összefüggésben álltak egymással, de a hit mélysége legtöbb írónál, költőnél egészen mélyen megmaradt. Imre László megjegyzi: „Életrajzi tény, hogy Tompát a teológia nem nagyon érdekelte, ilyen tárgyú könyveket nem is szerzett be”. Majd egy másik megállapítást tesz: „Nagyon komolyan vett viszont nemes ideálokat, az evangéliumot leginkább etikai szempontok szerint magyarázta, s prédikációinak mai olvasója arra sem feltétlenül jön rá, hogy a szerző kál-

²³ GYÓRI L. JÁNOS: A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelődésében. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk.: Barcza József. Bp., 1988. 632–633. p.

²⁴ Uo., 632–633. p.

vinista.”²⁵ Minden egyes prédikáció teológiai állásfoglalás, hitvallás is egyben. Az, hogy nem írt teológiai értekezéseket, nem jelenti azt, hogy Tompának a református hittételeket illetően nem lett volna saját véleménye. S ha nem is gyűjtött dogmatikai műveket, ez a tény nem zárja ki, hogy a teológiai állásfoglalását a kálvinista teológia, a hitvallások mércéjén mégiscsak megkíséreljük elhelyezni. Abban van igazság, hogy Tompa kálvinizmusát, teológiai állásfoglalását prédikációi alapján nehéz rekonstruálni. Azonban éppen a hittani megállapításaiból lehet Tompa populáris, népi hitvilágát egészen érdekes módon feltárni. Az, hogy teológiai meglátásai a református kollégiumokban meghatározó irányzatként tovább élő ortodoxiából és az ott levő racionalizmusból egyaránt táplálkoznak, nem kérdés. A hitet és tudományt ő is, mint a kortársai igyekezett összehangolni, és ennek a mi-kéntje az izgalmas kérdés.

Hogy a kontextust jól értsük, ide kívánczik egy teológiatörténeti tekintés is. Érdeemes megemlíteni a kortárs Szász Károly jellemzését arról az időszakról, amelyben Tompa szellemileg, teológiailag formálódott: „A sárospataki főiskolában, hol még akkor orthodox kálvinista szellem uralkodott, maga is a papi pályára lépve, egészen magába vette azt az irányt, a nélkül, hogy az csökkentette vagy szárazabbá s ridegebbé tette volna költői szellemét s hajlamait, melyeket viszont a sárospataki önmívelő-kör s abban oly társakkal való érintkezés táplált”.²⁶ Ha lehet hinni e korabeli véleménynek, akkor Tompa teológiai látását a hagyományos, hitvallásos orthodoxia, világszemléletét pedig a népies bibliás kegyesség határozta meg. Felmerül a kérdés, hogy csak ez lehetett-e ott a fiatal Tompa gondolatait formáló szellemi háttérben.

Tompa először szolgadiákként kezdett 1832-ban a Sárospataki Református Kollégiumban.²⁷ Majd teológiai, jogi és bölcsészeti tanulmányait 1838 és 1844 között végezte ugyanott. Ez a korszak a teológiai racionalizmus ideje az összefoglaló munkákat író rendszeres teológusok és egyháztörténészek szerint. Tompa tanulmányai a teológiai racionalizmus korszakára esnek, míg a vizsgálatunk tárgyát képező *Egyházi beszédek* 1859-es megjelenése éppen a kibontakozó liberális teológia kezdeti éveinél található. Magyarán, ez az irányzat is hathatott a fiatal költőre. Ide kívánczik azonban egy fontos korrekció, amellyel a hazai protestáns teológiatörténetet nem ismerő, más szakterüle-

²⁵ IMRE LÁSZLÓ: Tompa Mihály vallási élményének tanulságai egykor és ma. In: Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára. Szerk.: Csörsz Rumen István – Hegedüs Béla – Vaderna Gábor et. al. Bp., 2009. 299. p.

²⁶ SZÁSZ, 1900.

²⁷ KOVÁCS KÁLMÁN: Tompa Mihály. (1817–1868) In: A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Szerk.: Sötér István. Bp., 1965. (A magyar irodalom története, IV.) 152–167. p. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: mek.oszk.hu/02200/02228 – 2017. február.

teken dolgozó kollégák nem találkoztak. Találó az az észrevétel, hogy a liberalizmus Magyarországon jelentős késéssel jelenik meg, amelyet nem szabad azonosítani a racionalizmussal.²⁸ A reformkor nagy protestáns alakjai, mint például Fáy András (1786–1864) és Zay Károly (1797–1871) írásaikban szintén egyértelműen a racionalizmust képviselik.²⁹ Az ő írásaik és különösen tevékenységük készítik elő az utat a hazai liberalizmus számára.

Az 1820 és 1860 közti korszakhoz további hasznos tájékozódást a már említett Koncz Sándor kiváló munkája nyújt, aki határozottan elkülöníti a racionalizmust és a schleiermacheri romantika hazai adaptációját.³⁰ Hogy a teológiai korszak felcímkezésével óvatosan kell azért bánni, azt jól jelzi Ravasz László megállapítása: „a mi racionalistáink csaknem valamennyien keverék-teológusok”.³¹ Ezt figyelembe véve Koncz három eltérő irányzatot különböztetett meg a hazai protestáns, esősorban református teológiai térképen: a filozófus-racionalistákat, a supranaturalistákat és a pozitív racionalistákat. Péterfi Károly (1790–1873), a filozófiai racionalista marosvásárhelyi tanár a kantianus Wilhelm Traugott Krug (1694–1768) híve.³² Szikszai György (1738–1803) debreceni esperes és Budai Ézsaiás (1766–1841) tiszántúli püspök olyan értelemben supranaturalisták, hogy a pietizmus tanait ésszerűen igyekeztek

²⁸ Ezt az észrevételt sajnos számos irodalomtörténész, néha egyháztörténész nem tudatosította magában. Ennek oka egyrészt, hogy a vonatkozó kevés, de komoly jelentőséggel bíró munkákat nem konzultálták. Másrészt maga a témakör feltárása is többéves alapkutatások révén bontakozhat ki. E tekintetben a Koncz- és Márkus-féle irányvonalakat tovább finomítja: KOVÁCS ÁBRAHÁM: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új orthodoxia vitája a liberális teológiával.* Bp., 2010. (Vallástudományi könyvtár, 4.) Azonban legalább még tíz alapkutatásokon nyugvó monográfiára lenne szükség, nem pedig a Ravasz László-féle igencsak elnagyolt, alapvető forrásokat nem idéző, igencsak általános megállapításokra. E téren nagyon találó Szetey Szabolcs *Ravasz-kritikája: SZETEY SZABOLCS: Izmusok és irányzatok a XIX. századi magyar református igehirdetők és igehirdetéseik tükrében.* In: *Világnézetek kihívásai és a protestáns teológia.* Szerk.: Kovács Ábrahám. Bp.– Nagyvárad, 2016. (továbbiakban: SZETEY, 2016.) 112. p.

²⁹ FÁY ANDRÁS. Óramutató. Pest, 1842. (továbbiakban: FÁY, 1842.)

³⁰ KONCZ, 1942. 36. p.

³¹ RAVASZ LÁSZLÓ: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete. 1. (Homiletika)* Pápa, 1915. (továbbiakban: RAVASZ, 1915.) 226. p.

³² PÉTERFI KÁROLY: *Alapfilozófia.* Nagyenyed, 1841.

megfogalmazni.³³ Tétéleik eltérnek a racionalizmus által hirdetett igazságoktól, de azokat teljesen a racionalizmus logikájával igyekeznek megmagyarázni és bizonyítani.³⁴ A pozitív racionalista pedig Somosy János (1783–1855) sárospataki tanár, Tomba egyik tanára, aki a kijelentést az ész határain belül szemléli. Somosy dogmatikájában a vallást természeti és kijelentett vallásra osztja, és az előbbit racionalizmusnak, az utóbbit pedig szupernaturalizmusnak (sic!) nevezi. A racionalizmust elítéli, de a józanság „okosságait” mégiscsak elismeri.³⁵ Szeremley Gábor Somosyt kétkulacsossággal vádolja. Szerinte a pataki tanár egyrészt az egyházi hagyományt kívánta fenntartani, másrészt pedig a tudományt is igyekezett szolgálni.³⁶ Vajon Tompára egy, a közvetítő teológiára jellemző megközelítés volt hatással? Ennek megválaszolására fogok kísérletet tenni.

Koncz Schleiermachert a kanti és német idealista filozófia racionalizmusa mellett a másik nagy 19. századi szellemi mozgalom, a romantikus teológia elindítójaként szemléli.³⁷ Márkus lesújtó véleménye szerint Schleiermacher nevét alig ismerték a hazai teológusok, amikor 1834-ben meghalt. Igazán két komoly képviselője volt a romantikus teológia irányzatnak: Szeremley Gábor és Zsarnay Lajos.³⁸ Koncz aláhúzza, hogy a magyar romantikus teológia „pusztán árnyalata” a németországinak.³⁹ Schleiermacher hatása igazán a liberális teológiában érezhető majd Németországban és Magyarországon egyaránt, mert „itt keveredik racionalista és hegeli spekulatív elemekkel”.⁴⁰

Itthon még javában él a racionalizmus, amikor azon már rég túllépett a teológiai fejlődés Nyugaton, akár a schleiermacheri romantikus teológiát, akár a szárnyát bontogató liberalizmust tekintjük. Ennek egyik fő oka a

³³ SZIKSZAI GYÖRGY: A természeti és keresztyén vallás. Pest, 1842. (2. kiad.) Vö.: BUDAI ÉZSAIÁS: A tisztaszívűek boldogsága. Debrecen, 1827.

³⁴ KONCZ, 1942. 37. p.

³⁵ SOMOSY JÁNOS: A hittan első vonásai. Sárospatak, 1843. 12–22. p.; ld. még: Keresztyén hittudomány. Sárospatak, 1836. Vö.: KONCZ, 1942. 43. p.

³⁶ SZEREMLEY GÁBOR: Valláserkölcsei és társadalmi élet. Bp., 1874. 66. p. Szeremley 1855 és 1867 között sárospataki teológiai tanár volt.

³⁷ KONCZ, 1942. 58. p.

³⁸ ZSARNAY LAJOS: Apologétika. Sárospatak, 1858.; Keresztyén erkölestudomány. Sárospatak, 1836.

³⁹ KONCZ, 1942. 56. p.

⁴⁰ Uo.

peregrináció tiltása, illetve korlátozása volt (1715–1825). Ehhez kapcsolódott, hogy a teológiai tanárok és diákok könyveket sem tudtak így behozni külföldről, melyek terjeszthették volna a modern szellemiséget. Nem elfelejtendő az sem, hogy a napóleoni háborúk is akadályozták a peregrinusok külföldre jutását. Ezen kívül a latin nyelv is kezdett visszaszorulni az oktatásban, amely évszázadokon keresztül a teológiai gondolkodás közvetítő nyelve volt a német és magyar protestáns közösségek között.⁴¹ Végül megemlíthetjük, hogy a hazai protestáns irodalmi életet is jelentősen korlátozta a katolikus államhatalom.

Márkus Jenő, találóa, három fő teológiai irányról beszél az 1840-es éveket illetően, amelyek közvetlenül megelőzik a hazai liberalizmus megjelenését.⁴² Egy kisebb konfesszionalista, általa szélsőjobbnak nevezett párt „hiszi és tanítja a hitvallást és merev mozdulatlanságban hivatkozik rá”. Ezzel állította szembe a „pozitívumot” nélkülözők nagy szélsőbal pártját, amely „valamit hallott a Descartes-tal elindult szubjektív világról, a régi értékek letűnéséről, az értékek átrendezéséről, de nem érti és nem tudja kifejezni benyomásait”.⁴³ A harmadik pártnak a „mozgalom” pártot nevezi.⁴⁴ „Ez a csoport az egyház múltjára szeretné ráépíteni az újat, a jelen egyháznak a fejlődés gondolatával szolgál.”⁴⁵ Márkus idesorolja a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL)* létrehozásában 1842-ben szerepet játszó Török Pált (1808–1883), Székács József (1809–1876) és Mária Dorottya (1797–1855) Habsburg főhercegnő lelkészét, Taubner Károlyt (1811–?).⁴⁶

⁴¹ BUCSAY MIHÁLY: A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945. Bp., 1985. (továbbiakban: BUCSAY, 1985.) 200. p.

⁴² MÁRKUS, 2005. 35–50. p. Koncz jóval árnyaltabban látja a képet, de történetileg időben jóval távolabbról indít. Ld.: KONCZ, 1942. 35–55. p. Márkus felosztása egyszerűbb, mint Konczé, de mindkettő segíti a teológiatörténeti áttekintés nagy vonalainak megragadását.

⁴³ MÁRKUS, 2005. 36. p.

⁴⁴ A magyar református teológiatörténetet ismerve találó ez az elnevezés, hiszen ebből nőnek ki a hazai teológiai irányzatok meghatározó iskolái, a liberális teológia és az ortodoxia vezetői, akik elkülönülnek mind a racionalistáktól, mind a romantikus teológiától, de hamarosan rájönnek a „mozgalom párt”-on belüli eltérő teológiai vélekedéseikre. Ennek a két irányzatnak a küzdelme határozza meg a teológiatörténetet a hosszú 19. század 1850-es éveitől kezdődően. Ld.: KOVÁCS ÁBRAHÁM: A Budapesti Ev. Ref. Németajkú Leányegyház eredete és története, 1858–1869. Debrecen, 2004.

⁴⁵ MÁRKUS, 2005. 36. p.

⁴⁶ Taubner 1838–1843 között volt a nádorné udvari lelkésze, majd őt követte a pietista Georg Bauhofer.

A lap beindítását nemcsak a kései racionalizmusból a teológiai liberalizmushoz megérkező pesti lelkészi és laikus vezető réteg tartja fontosnak, hanem az akkor vele még szorosán együttműködő, Mária Dorottya körül megjelent pietista és a Skót Misszió révén jelenlévő evangélikál irányzat is. A később markánsan szétváló „mozgalom párt” körében ekkor még teljesen megférnek egymás mellett a liberális és az evangéliumi irányzatok. A „mozgalom párt” lapjában egyaránt megjelenik mindenféle teológiai irányzat álláspontja, és emellett, a reformkorban, az egyházi élet megújulását sürgető kezdeményezések is. A folyóiratban megjelent cikkek foglalkoznak az egyházkormányzattal, az egyházjogi helyzettel, a protestáns unió kérdésével, az iskolai oktatással és még a misszió kérdésével is.⁴⁷ A későbbi liberálisok és evangéliumiak előtt az 1817-ben létrejött német protestáns unió példája állott.⁴⁸ Három területen láttak eltérést a két protestáns egyház között: az úrvacsora, a predestináció és a liturgia területein. Ezeket igyekeztek összehangba hozni a „mozgalom párt” szabadelvű és az evangélikál-pietista irányzat emberei. Közös egyházszervezetet és protestáns főiskolát kívántak létrehozni.

Egy magyar közvetítő teológia kibontakozása? A teológiai racionalizmus és a kibontakozó liberális teológia indirekt kritikája

Koncz szerint az előző három teológiai racionalista hatásokat mutató irányzat (filozófiai racionalizmus, józan supra-naturalizmus, pozitív racionalizmus) mellett létezett egy „vulgáris racionalizmus”⁴⁹ is, melynek képviselői: Bátor Gábor (1755–1842) és Bodola Sámuel (1790–1866)⁵⁰ püspökök, Tomba Mihály (1817–1868) hanvai lelkész voltak.⁵¹ Koncz Tomba Mihályt a vulgáris racionalista irányzathoz sorolta. Ravasz László szerint Tomba a racionaliz-

⁴⁷ A közönségnek üdvet! In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1842. 1. sz. 1–4. p.

⁴⁸ ZSILINSZKY MIHÁLY: *A magyarhoni protestáns egyház története*. Bp., 1907. 659. kk. p.

⁴⁹ Szerencsésebb lett volna, ha Koncz a populáris „teológiai racionalizmus” kifejezést használja.

⁵⁰ BODOLA SÁMUEL: *Keresztyén hittan az alsóbb osztályokban tanuló*. Nagyenyed, 1848. (4. kiad.)

⁵¹ FÁY, 1842.

musnak sajátos irányát képviselte: „A harmadik (racionalista - *szerző megjegyzése*) irányzat sajátságos, de nem minden ihletnélküli természetkultuszba csap át, amit a Tompa Mihály s még inkább a (vamosi) Pap István beszédei mutatnak.”⁵² A fenti két véleményt (Ravasz és Koncz) összevetve Szetey Szabolcs a következő megállapításra jut: „Tompa Mihályt általában természeti racionalistaként tartják számon, míg Koncz Sándor szerint vulgáris racionalista”.⁵³ Sajnos Koncz nem fejti ki részletesen ennek teológiai ismérveit, így ezeket további kutatások kell, hogy bizonyítsák, vagy éppen cáfolják. Kutatási kérdésünk az, hogy a teológia mezején hol helyezkedett el Tompa Mihály teológiai gondolkodása. Vajon a Báthori, Bodola-féle vulgáris racionalizmushoz vagy a Somosy-féle pozitív racionalizmushoz sorolhatjuk? Sőt jobb-e a „természeti racionalista jelző” Tompa teológiai állásfoglalásának leírására? Ennek megválaszolása előtt vizsgáljuk meg Szász Károly könyvismertetését.

A könyv ismertetése a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* és a *Sárospataki Füzetekben*

A *Sárospataki Füzetekben* Baló Benjámint jelentetett meg egy könyvismertetést, amely nagyon általános és a teológiai elemzés szempontjából nemigen használható.⁵⁴ Az országosan jobban elterjedt PEIL a legelső közt volt, amely tudósítást adott a híres költő vállalkozásáról. Erről így írt:

„Fraenkel Bernát miskolci könyvkereskedő és kiadó hosszas sürgetése után szerencsés volt Tompa Mihály egyházi beszédeit kiadás végett megszerezhetni. Midőn nemzetünk egyik első rendű költőjének s egyházi szónokának neve a kiadandó munka becséről kezeskedik, nem kételkedünk, hogy a derék kiadó buzgósága a közönség részéről kellő méltánnyal fog fogadtatni. Az első kötet tartalmát, melyre az előfizetés 1 p forinttal megnyittatik, teszik: újévi, virágvasárnap, nagypénteki, húsvéti, áldozó csütörtöki, pünkösdi, karácsonyi, farsangi, adventi, tavaszi, nyári, őszi és téli alkalmakra készített s közönséges egyházi beszédek. Az előfizetési pénzek a kiadóhoz Miskolcra küldendők. A munka a jövő év február havában fog megjelenni. E beszédek, melyek kellő kenettel készülvén, annyi költői szépséggel is bírnak bizonyosan, hogy azok az illető közönségnél tágabb körben is élvezetes olvasmányul szolgálhatnak.”⁵⁵

⁵² RAVASZ, 1915. 230. p. Sajnos ezt a fenti vélekedését nem fejti ki alaposan.

⁵³ SZETEY, 2016. 118. p.

⁵⁴ BALÓ BENJÁMIN: Tárca. *Protestáns Irodalmi Szemle*. Könyvismertetés. Tompa Mihály: *Egyházi Beszédek*. In: *Sárospataki Füzetek*, 1859. 81–84. p.

⁵⁵ Tompa Mihály: *Egyházi Beszédek*. In: *Protestáns Iskolai és Egyházi Lap*, 1858. 1. sz. 1174. p.

A reklámra a kötet kiadásának fedezéséhez volt szükség. Nem kétséges, hogy nagy érdeklődésre számíthatott annak megjelenése. A prédikációs kötet ismertetése a legrangosabb teológiai folyóiratban, a liberális hangvételű Ballagi Mór által szerkesztett *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* jelenik meg. A későbbi püspök Szász Károly ortodox hangvételű kritikával indítja a könyvismertetését:

„Mi legelőször szembe tűnik, s legelőbb igazolja a mondottakat, a tárgyak választása. A huszonnégy egyházi beszéd közt egy sincs, mely az üdvintézményt, a keresztyén vallás e sarkalatát, e belső lényegét egyenesen, in thesi tárgyalná. Van itt nagypénteki beszéd, de az arról szól, hogy a nagy vállalatok miért járnak nagy küzdelmekkel; van húsvéti, de ez nagy általánosságban azt fejtegeti, hogy mik a tudás, mik a hit tárgyai; van pünkösd, de az a lelki ittasságról tanít; van ádventi, de az majdnem physical pontossággal méri össze a Jézus tudományát a tűzzel; van karácsonyi, de ez is többet foglalkozik a csillaggal, mely feltűnt s azokkal, kiket vezérlett, a helylyel s környezettel, mely fölött megállt, — mint magával a karácsonyi történet középpontjával, — s a mennyiben ezzel is, inkább csak erkölcsi oldaláról tekinti őt, felejteti látszván, hogy *minden versengés nélkül a mi hitünknek nagy titka ez : Isten jelent meg testben.*”⁵⁶

Itt Szász a kibontakozó liberális teológiára jellemző „kegyességi” vonást, azaz a valláserkölcis nemesítésének tényét emeli ki és hiányolja a klasszikus, hitvallásokban bizonyágtételként megjelenő megállapításokat: az inkarnáció tényének hirdetését és a testi feltámadás hitének kibontását. Ebben részben igaza van, hiszen az üdvintézményt tárgyaló prédikációt valóban nem találunk, de az inkarnációról, ahogy látni fogjuk, Tomba beszél.

Szász Károly kissé olyan „húzd meg, ereszd meg”-ízű könyvismertetést ír. Egyrészt számon kéri Tompán, hogy miért nem foglalkozik komoly, mély dogmatikai kérdésekkel prédikációjában, de ugyanakkor kifejti, hogy erre igazán nincs is szükség a hétköznapi embereknek adott igehirdetésben. Ezt a stílust, megközelítést később Szász fejéhez is vágja egy másik találó, név nélkül megjelent kritika, amelyet éppen Szász könyvismertetéséről írt egy másik protestáns teológus!

Mit is várt tőle? Erről ekképpen írt:

„Nem azt hibáztatom: hogy miért nem fessegeti az Istenség meglábolhatlan mélységeit; miért nem választ magának tárgyakat, mint a középkor scholasticus conciouatorai, kik a meddő rejtélykutatások, s a nevetséges és bosszantó szórszálhasogatások iránt valának előszeretettel. Sőt eltűrom, ha oly kérdések (mik pedig hitünk egyenes tárgyai), mint pl. a háromság titka, Jézus emberi és isteni természete, emberileg kimagyarázhatatlan csodatételei stb. érintetlen maradnak. Mit hibáztatok hát? Tulajdonképpen semmit; én csak jellemzem Tompát, ki Nagypénteken időt s kedvet talál, azon egyébiránt kétségkívül tanúságos és emberileg nemes themát fejtegetni, mit imént említék, és nem érzi magát a nagy

⁵⁶ SZÁSZ KÁROLY: Könyvismertetés. Tomba Mihály Egyházi Beszédék. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1859. 24. sz. 637–641. p., 637. p.

áldozat által annyira meghatva, elfoglalva, – hogy annál egyébről beszélni, sőt annál egyebet gondolni s érezni se tudjon; ki húsvétkor az üresen maradt koporsó s rajta ülő fényes angyaltól elbírja fordítani szemét, hogy kételkedő Tamásoknak alkalomszerű magyarázatot adjon arról, hogy a tudás és a hit igen jól megférnek egymás mellett. Mindez azonban csak igazol engem, a nélkül, hogy őt vádolná.”⁵⁷

Bár Tompa valóban nem ír teológiai akadémiára való dogmatikai előadásokat, de prédikációit tanulmányozva láthatóvá válik, hogy igenis érint olyan nehéz dogmatikai kérdéseket, mint például Krisztus Isten-ember voltát, a feltámadás csodáját, a csodákat és a megváltás komoly teológiai kérdését is. Mintha felületes lenne egy kissé a könyvismertetés. Szász Károly olyan dolgokat kér számon rajta, amelyek ott vannak a szövegben. Érdemes megállni itt egy pillanatra. Hogy Szász könyvismertetése inkább lavírozás volt, azt egy cikkíró a PEIL-ben keményen szövé teszi. Először azt bemutatom, majd pedig rátérek arra, hogy Szász kritikai könyvismertetése elég felületes volt. Lássuk a későbbi dunamelléki püspököt ért kritikát.

„Szász K. könyvismertetése közölve volt e füzetben levő eredeti után már a Prot. Egyh. s Isk. lapban is; a t. olvasó közönség még bizonyosan tisztán emlékszik rá, s így annak részletes ismertetésébe fölösleges bocsátkoznunk. Azonban nem hallgathatjuk el, hogy e különben jeles és alapos könyvismertetés modorát egész mértékben nem helyeselhetjük. Ugyanis Sz. K. Tompa beszédeinek ismertetése körül oly csodálatos és csaknem féltékenységét tanúsító tartózkodással jár el, mintha tulajdonképpen nem a beszédeket, hanem azok Íróját, Tompát ismertetné, s épen azért bár a beszédek gyenge oldalait többnyire érinti, de annyi sok édességek elmondása közben, hogy a kimutatott gyenge oldalakat is, aztán mind ugyanannyi sajtáságok s fényoldalak gyanánt vagyunk kénytelenek elfogadni.⁵⁸ Sz.K. nem tud a gondolattól szabadulni, hogy ő neki *Tompa* beszédeivel van dolga, s e tudat kifejezése, mint erős pecsét látszik meg az egész ismertetésen. Tompát, alig szükség mondani, mi is tiszteljük, becsüljük egész irodalmi nagyságában: de azért, ha könyvét vesszük kezünkbe! oly célból, hogy a felett véleményt ejtsünk, megszűnik irányában subjectivus állásunk, s a mit egy ignota quantitati munkájában határozottan nem helyeselnénk, ugyanazt bizonyosan az ő művében sem fogónk a személynek minden nagysága mellett is mentegetni s szépíteni. Sz. K. kimondja, hogy Tompa theol. irányában mit nem oszt; de mindjárt oda teszi, mivel azonban ez Tompa geniusának sajtásága, ellene szónk nincs. Én nem hihetem, hogy Tompa ezen irányában tanúsított, nem annyira gyöngéd, mint óvakodó modort maga is meg ne sokallta volna. Alapjába véve Sz. K. bírálata igen nyomós, s ha a szép szavak fügefalevélebe takargatva nem volna, szigorúnak is mondanók; azonban igyekezett ő a bírálat minden létehető fulánkját megédesíteni, holott pedig nézetünk szerint Tompa beszédei kevésbé tartózkodó bírálat tűzpróbáját is kiállották volna. Ezen őszinte nyilatkozat egyenességéért bocsánatot kell kérnie ismeretlenségemnek mind Sz. K.-tól, mind T. M.-tól; de addig kell a baj ellen felszólalni, míg az gyógyíthatlanná nem vált. Az irodalmi szép-
tevések, bókók kezdenek egyházi irodalmunk terén is szokásosokká vál-

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Itt a kritikus roppant ironikus hangot üt meg. Hozzáteszem: joggal!

ni. Példákat eleget idézhetnénk; de exempla sunt odiosa. Ha ezen irány tovább fejlődése ellen erős gátat nem vetünk, készen lesznek nálunk is az írói cotteriák, melyeknek köréből a vezetők és társaik csak dictálni fogják az igazságot, s előre fait accompli lesz, kinek a munkája éljen meg, kié haljon keresztalált, s kinek a dolgozata hány rőf dicséretben részesüljön. Már most is egy némelyik tudósunk és írónk az örökös dicsérek és bókók mellett vérszemet kapva, olyan dictátori hangon kezd irodalmunk mezején beszélni mintha a királyhágótól a Lajtáig rajta kívül senki sem gondolkodnék és komoly olvasmányokkal nem foglalkoznék. Hová jutnánk, ha még a kritika is elvesztené bátorságát s egyéb feladatot nem ismerne, mint a nyert dicsérekhez és magasztalásokhoz örökösen, akár van illő helye, akárminek, újabb cifra magasztalásokat csatolni? Nézetünk szerint a kritika kertjében a triumphalis koszorúkhöz megkívántató virágok csak szálanként és nem bokrosán teremnek.”⁵⁹

A kibontakozódó liberális teológia indirekt kritikája a közvetítő álláspont részéről. A helyes teológiai módszer

Most nézzünk meg közelebbről egy prédikációt, amelynek ez volt a témája: „Ne tépelődjünk a vallás tárgyaival.” Ezen az igehirdetésen keresztül egyrészt komoly kritika alá veszi a szélsőséges racionalizmus megjelenését a teológiában, másrészt úgy tűnik, olyan józan ortodoxiát hirdet, amely a debreceni Szikszai, Budai-féle, Koncz által józan supra-naturalizmussal, vagy éppen a Somosy János-féle pozitív racionalizmussal áll rokonságban.

Elsőként megállapítja, hogy az ember rendeltetése a kutakodás, hiszen az „tehetségéhez”, azaz Istentől kapott képességéhez tartozik, ebből kifolyólag az szent kötelesség. A prédikációban ezt a gondolatot így vezeti fel: „A föld minden teremtésének, a legkisebb féregnek is meg van adva a neki szükséges természeti ösztön, sajátság és erő az élhetésre, az oltalom-s megmaradásra; es az embernek, ki a teremtés koronája, a nyert tulajdonok annyival szebbek es tökéletesebbek, a mennyivel neki magasabb rendeltetése, felségesebb céljai vannak az állatokéinál.”⁶⁰ Majd ekként folytatja: „Ezen jeles tehetségek bírásával már, együtt jár a kötelesség is: azokat okosan használni, nemcsak úgy értve: hogy erőinket se ne heveressük, se meg ne erőltessük, hanem úgy is: hogy lehetetlenséggel ne küzdjünk, mert akkor haszon nélkül lesz elfecsérelve minden becses ajándék.”⁶¹ Rögtön rámutat arra is, hogy tudni kell józanul vizsgáldni, és kerülni kell azt az eufórikus, szinte fanatikus hitet, amelybe Ballagi vezetésével később a hazai liberalizmus számos vezető egyénisége belecsúszott, amely hitt az ész mindenhatóságában úgy, hogy közben egy sajátosan kialakított Jézus-vallást épített fel, amely a keresztyén hit tartalmától jelentősen különbözött. Tomba kiemeli az ember kutatásának korlátait: „Igaz, hogy nagy a tér, mely az embernek, mint okos es szabad valóságnak, a munkásság- és haladásra adva van: de véges voltunkkal együtt jár mégis: hogy van mindenben bizonyos határ melyet átlepni akarni, veszedelem

⁵⁹ Tomba Mihály Egyházi Beszédek. kritika Szász Károly recenziójáról. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1859. 696–697. p.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ TOMPA MIHÁLY: Ne tépelődjünk a vallás tárgyaival. In: *Egyházi beszédek*. Miskolc, 1859. (továbbiakban: TOMPA, 1859.) 166. p.

nélkül nem lehet.”⁶² A *PEIL*-t 1858-tól irányító Ballagi Mór határtalan, az ember jóságába, a fejlődésbe és haladásba vetett optimizmusa áll szembe a bibliai alapú krisztusi tanítás realizmusával, amely az emberi fejlődés korlátaira, határai utal.

Meglehet, hogy Tompa Mihályra is ráilleszthető az az élces kritikával megfogalmazott állítása Szeremlei Sámuelnek, amelyet Somosy János, sárospataki tanár „pozitív racionalizmusáról” tett. Azonban van egy lényeges különbség: az egyik dogmatikát is írt, a másik prédikátor volt. Tompa véleményformálását mi nem negatívumként értékeljük, hanem olyan őszinte útkeresésnek tarthatjuk, amely mérsékelt teológiai állásfoglalásának köszönhetően a közvetítésre törekedett. Ez világossá válik a lelkész-költő hitvallásából is:

„Mihelyt a törekedés erőszakolássá, a buzgóság betegséggé lett: az ember ott áll, hogy utat tévesszen. E túlmenetelt gyakran tapasztaljuk az embe-
reknél a (1) külső, világi dolgokban, a tisztességre s gazdagságra vágyó-
dásban, a tudományok művelésében, és a (2) vallás tárgyai felett való gond-
olkodásban. Ez utóbbira nézve: nem csak szép es méltó, de szükséges is:
hogy a keresztyén ember lelke vallásos érzéssel, kegyes elmélkedésekkel
legyen teljes es foglalatos; a vizsgálódás szabad es szükséges, csak kórság-
gá ne fajuljon; mert sem a kegyeskedés álmodozásaiban, sem a kételkedés
szórszálhasogatásaiban nem áll az igaz vallásosság. Mint mindenütt, úgy
itt is meg van a középut és határ, melyet, ha veszedelemben esni nem aka-
runk: követni s szeméink előtt tartani kell.”⁶³

Ez a zseniális megfogalmazás, különösen az utolsó mondat, nagymértékű józanságról tesz bizonyosságot.

Itt eszünkbe jut Hamvas Bélának A bor filozófiájában leírt reflexiója, aki szokatlan módon a kommunistát és a keresztyén pietistát egynek vette abban az értelemben, hogy ideológiai különbségük ellenére van köztük egy mély, lényegi, sőt lelki hasonlóság, ez pedig az általa sajátos értelemben megfogalmazott puritán ember, aki az életet nem tudja élvezni. Hasonlóan a kibontakozódó liberalizmus vallási fanatizmusa és az ultraortodox, azaz túlzó pietizmus között is lényegi hasonlóság van. Mindkettő, igaz nagyon is eltérő módon, de kiéli magát a szórszálhasogatásban, az igazságot a fundamentalista akár 150% bizonyossággal hirdeti. Hisz a rendkívüli küldött tudatásban, mint egy fanatikus messiás.⁶⁴ Az ilyen lelki attitűdöt illeti itt kritikával Tompa. A költő teológiai józansága, bibliai kegyessége egy pár kiválasztott példán keresztül szemlélteti, hogy milyen kérdések haszontalanok, amelyek a kibontakozó bibliai tudományok talaján megjelentek.

(1) Elsőként felteszi a kérdést: kell e vitatni, hogy a kísértő, „jól ösmerte Jézust, hogyan tehetett neki oly ajánlatokat, minőket bármelyik jóra való zsidó is megvetéssel utasított volna vissza? Midőn tudjuk, hogy az Isten fia felvette erőtlenségeivel az emberi testet, s midőn mindennap

⁶² TOMPA, 1859. 166–167. p.

⁶³ TOMPA, 1859. 167. p.

⁶⁴ KOVÁCS ÁBRAHÁM: „És ti kinek mondotok engemet?” Eltérő szótériológiák a magyar református teológiában. In: Újszövetség és eszkatológia. Tanulmánykötet Peres Imre tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából. Szerk.: Balog Margit – Kókai Nagy Viktor. Debrecen, 2013. (Acta Theologica Debrecinensis, 4.) 289–295. p.

halljuk a világon a csábító szavat.”⁶⁵

(2) Majd a feltámadás elleni egyik kritikát támadja, amely érv a három évvel később Ballagi-Filó vitaként elhíresült feltámadás vitában is előkerült liberális oldalról.

„Szabad-e Jézus feltámadása iránt kétséget támasztani keblünkben azért, mert a tanuk előadásai nemileg eltérők egymástól? Mit használ tépelőd-nünk a titkokkal? az örök boldogság gondolatával, mondván: ha a boldogság haladás- es fejlődéssel lesz egybekötve: nem lehet tökéletes; ha a nélkül lesz: henye s unalmas állapot leend; hiszen hatalmas az Isten meg más, az emberi értelem előtt ösmeretlen állapot és élet előhozására, mint meg van írva a boldogok örömeiről, hogy olyakat a nem látott, sem a fül nem hallott, az embernek is gondolátjába nem mentek, melyeket az Isten készített az ötet szeretőknek.”⁶⁶

(3) Végül Tomba a lélekre vonatkozó kérdések jó részét is haszontalannak tartja. Itt nem a protestáns ortodoxia szórszálhasogatására utal, hanem a bizonyos értelemben hasonló dolgokat, bár eltérő szándékkal kérdező teológiai racionalizmust veszi górcső alá: „Micsoda a lelek es hol vagyon? az agyvelőben, a szív- vagy a vérben ? mikor nyertük azt s hova lesz a test halála után? elég, ha tudom: hogy birok vele, érzem munkáját, halhatatlan voltát, vilagosító, vezérlő s elevenítő erejét.”⁶⁷ Tomba a vizsgálódás módszerének sajátos formáját vallja:

„De nem akarok tovább menni, nehogy épen magam hozzam elő azokat, melyeknek feszegetésére semmi szükség sincs; számos könyvet írtak mar e tárgyban, azon ellenmondásokról, melyeket az írárok előadásában találni véltek az emberek; mind az igazság nyomozása, mind az aggatózás viszketege foglalatosak valának ama kérdésekben; csak azt mondom: Ne tépelődjünk! Ne vessünk a farizeusok példájára, magunk elébe faggató kérdéseket, mely cselekedet czéltalan s hiábavaló. Keresztyénnek a tusakodásban bolondoskodni nem illik. Igyekezéssel igazán hasogatni az igazságnak beszédét! Ez a nagy apostol intése.”⁶⁸

Itt az „aggatózás viszketege” és az igazság „igazi hasogatása” állnak egymással szemben. Hogyan is tegyen az ember a látszólag két igen hasonló teológiai, vallási „kutatókodás” közt különbséget. Tomba erre nagy érettséggel a következőket mondja: „Vizsgálódjál, de ne azért, hogy erővel kétségeket hajhássz, hanem hogy hitet s nyugalmat találj!”⁶⁹ A módszer külsőleg lehet nagyon hasonló, de az intenció, a belső indíték az a valós alap, amely mentén nagyon is elkülönül a két vizsgálódás. Tomba egyértelműen az egyházas, hitvallásokat elfogadó, a vallásos érzést a hit alapján elfogadó tudományos művelődés mellett áll ki. Nyitott a kibontakozódó Biblia-kritikája, amint azt a teremtés könyvéről írt rövid kis véleménye felvillantja a hallgatósága előtt. „Mi szükség feszegetnünk: hogy Istennek

⁶⁵ Szász Károly elég felületesen olvashatta el a prédikációkat, mert itt bizony az inkarnációról beszél Tomba.

⁶⁶ TOMPA, 1859. 167. p.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ TOMPA, 1859. 168. p.

nem volt hat napra szüksége, hogy teremtse a világot, mely lehetetlen: hogy csak hatezer esztendőös volna; s mimódon lehetett világosság, nappal es éjszaka az első napon, holott a világosító testeket a negyedik napon szerze? Elég hogy a hatalmas Isten kezének munkája e világ áll, és rend, élet, bölcsesség tündöklök ebben.”⁷⁰ Azonban mintha az egyik későbbi belmissziói ének egyik refrénjét: „ki kételkedőn boncolja őt, annak választ nem ad” mondaná másképp. Erről így ír:

„feszegtetne, tépelődés hiábavalósága nyilvánvaló, ha a mélységekhez közelítünk; ha Isten léteinek, a szentháromság, váltság munkája-, s a vallás minden elrejtett dolgainak titkát akarjuk érteni; bizonyára vissza kell eme mélységektől tántorodnunk. A mélység kulcsa nem az embereknél vagon; hittől lehet es kell közelítnünk Istenségének s tudományának mélységeihez, mert meg nem foghatjuk, melyek az Isten lelke. Itt csekély tudásunk elhagy es megszégyenít, kérdezősködésünk, tépelődésünk nem vezet célhoz es többet nem tudunk meg általa; ez nem nyitja fel minek zárva kell lenni, nem világítja meg jobban minek eltakarva kell maradni Isten akaratja s bölcsessége szerint.”⁷¹

A fentiekből nagyon is úgy tűnik, hogy a költő egészen mélyen reflektáló teológus is lehetett, hiszen már a történet-kritikai módszer hajnalán rámutatott annak egy igen sajátos, de roppant gyakran elfeledett tényére, hogy maguk a liberális teológusok sorra gyártották saját táborukon belül az elméleteket, amellyel az azonos küzdőtáborba tartozó kollégáik véleményét cáfolták meg. Ezzel kicsit nevetségessé tették saját próbálkozásukat. Tompa enyhe iróniával ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Látjuk eleitől fogva a nagy elmék nehéz és kétes búvárkodását a titkokban, latjuk a tudni vágyás küzdését, hánykódásait; a vélekedés, állítás megsemmisíttetését más vélekedés és állítás által; nem ösmeretlenek előttünk a háborgás, üldöztetés, kiirtás iszonyúságai, azért: hogy egyik ember jobban akarta a másiknál tudni azt, a mi tudhatatlan.”⁷² Itt arra utalhat, hogy a keresztyén vallás valódi lényegét, a hitet nagyon meg akarja kerülni a domináns kortárs magyar liberális teológia, es nem látja be az evangéliumi üzenet mélységét.

A kibontakozódó liberális teológia hajnalán Tompa szinte prófétai lelkülettel előre vetíti azt a hangulatot, amely be is következett az 1860-as évek vége felé es egészen az 1880-as évekig eltartott. Ekkor a debreceni református újortodoxia harcba szállt az igen komoly teológiai szélsőségekbe eső magyar liberális táborral. A harc természetét így írta le Tompa:

„Könyvek, szavak es kezek harczoltak kikeseredve egymással, a szívek gyűlölködtek, az ajkak átkot szórtak a vallás miatt. Szerencsétlen, erőlködő tévelygés, mely Isten szép világát pusztává, teremtéseit boldogtalannokká, a felebarátokat ellenségekké tette az ő nevében, az ő tetszése ellen! Es mi lett megnyerve, mi lett felderítve annyi vívódással, annyi századon át? Semmi, semmi! A küzdés gyümölcstelen, hiábavaló volt; a mélység nem nyitja meg kebelet, a titok titok maradt. Nem tudunk töb-

⁷⁰ TOMPA, 1859. 167–168. p.

⁷¹ TOMPA, 1859. 169. p.

⁷² Uo.

bet, nem nyerünk nagyobb világosságot a tépelődés által. A kinyilatkoztatott dolgok a miénk és a mi fiainké, de a titkok a mi Urunknál, Istenünkénél vannak. Hol a tudhatásnak határ van vetve: fogjon kézen, vezérjen minket a hit, mely kétségeinket eloszlatja; háborgásunkat, tépelődésünket megszünteti, hit ne álljon emberi bölcsességből, hanem isteni erőből. A tépelődés hiábavaló, czéltalan, sőt káros, mert meg zavar bennünket, oka, hogy a vallás nincs reánk igazi hatással s kötelességeinket hiányosan teljesítjük.”⁷³

Hadd szemléltessem ezt egy pár idézettel a kibontakozó vitából. „Az újortodoxia atyja, Révész Imre munkatársa, a sárospataki teológiai tanár Heiszler József volt. Ő, egyik írásában, amit a Tófalvi Jónás álnév alatt írt, arra kérte a Protestáns Egylet tagjait, hogy hagyják el az egyházat, mert tevékenységeikkel „anyjuk testén experimentálnak.”⁷⁴ Kámori József pozsonyi teológiai tanár nem tudta elfelejteni Ballaginak az ő bibliafordítására vonatkozó alapos és szigorú kritikáját. A *Honi Közlönyben* ezt írta nem minden hévtől mentesen Ballagiról: „Ballagi a pokol legalsó fenekére vették, hol Belzebubnak száz öl fa is kevés lenne azon kazán alá, melyben főni fog.”⁷⁵ A liberális teológiatörténet kritikai módszerét nem tartja szerencsésnek, mert „káros, mert meg zavar bennünket, oka, hogy a vallás nincs reánk igazi hatással s kötelességeinket hiányosan teljesítjük.”⁷⁶ Itt ő nem úgy érvel, mint a liberálisok, hogy a Jézus emberi arcának kiemelése, a vallás csodáktól való megtisztítása (szűztől születés, Jézus csodái, feltámadása stb.) révén lehet eljutni az igazi valláserkölcsmiségre, amit a Ballagi Mór, Kovács Ödön és mások által fémjelzett liberális teológia hangoztatott. Éppen ellenkezőleg, Tompa a keresztyénséget annak misztériumával, hitvallásával teljesen elfogadja.

Kritikával illeti és károsnak tartja az olyan vallásos „tépelődést”, amely a vallást száraz tárgynak tekinti, úgy beszél a Biblia dolgairól, mint „más földi ügyekről”. „Szórakozás lesz az előttünk, mint szent Pál apostol mondja: A test gyakorlása, melynek kevés haszna vagyon; feszegetésekkel a vallásról lefosztjuk méltóságát.”⁷⁷ Mit is jelent ez Tompánál?

„Nem látjuk többé benne a magasabbat, az istenit, úgy cselekszünk kint az ki elszaggatja a virágot, színes levelit a proba szórja, illatától megfosztja magát, csak azért hogy alkotásának részeit egy perczig láthassa; az ilyeneknek, kiknél a feszegetések kérdéseket támogattatnak s nem Istenben való épülést, mely hit által vagyon: büntetésökre lesz saját esztelenségök s magok lesznek okai: hogy életökre nem léssz a vallás oly hatással mint kel-

⁷³ TOMPA, 1859. 169–170. p.

⁷⁴ BUCSAY, 1985. 220. p. Bucsay tévesen Révésznek tulajdonítja a fenti idézetet. Még a kortársak közül is többen ezt gondolták. Révész éppen ez ellen tiltakozik, mondván: „e cikket nem én írtam”. Természetesen Révész mint szerkesztő tudta, hogy Heiszler írta ezt álnéven. Vö. RÉVÉSZ IMRE: Ballagi úr síralmai. In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1872. 3. 3. 121. p.

⁷⁵ Kámori József *Honi Közlönyben* megjelent gondolatait idézi: BUCSAY MIHÁLY: A protestáns egylet kora (1870–1896). In: A Budapesti Református Theológiai Akadémia története, 1855–1955. Szerk.: Bucsay Mihály – Pap László. Bp., 1955. 38–72. p., 51. p.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ TOMPA, 1859. 171. p.

lene s lehetne. Ama csendes, nyugasztaló s reménységadó érzés, mely az igaz vallásosságból származik ösmeretlen lész előttük, örömeik nem lesznek megszentelve; a szenvedés és próbáltatás óraiban elhagyatva, istáp nélkül érzik magokat. Hogy is kereshetnének oltalmat a zivatarnak idején azon menedékhelyen: melynek erősségében nem bíztak, melyet épen magok ostromoltak és rongáltak? Hogyan fordulhatnának azon gondolatokhoz, amelyeket kigúnyoltak?”⁷⁸

Meglepő látni, hogy Tompa prófétai lelkületével mintha Ballagi Mór leendő írásait venné kritikai tűz alá, pedig azok később lettek leírva, és arra az újortodoxia hasonló kérdéseket tett fel Ballagiéknak. Hadd szemléltessem ezeket: A Protestáns Egylet megalakulásakor, 1871-ben elmondott értekezésében Ballagi Mór az összehasonlító vallástörténet alapján kifejti: „Mind-en eddig ismert társadalmak, melyeknek történelmük van, nyilvános vallással is bírnak, s a vallás keletkezése mindnyájoknál csaknem egyforma. Mindenütt magasb ihletű emberek egyenesen az égből hozzák le isten parancsait a gyermekemberiségnek, olyan formán, mint mai nap gyermekeinknek meséljük, hogy az újonnan született gyermeket gólya hozta a kútból.”⁷⁹ Erre Balogh Ferenc az újortodoxia vezéregyénisége ezt válaszolta, hogy Ballagi állandóan változtatja álláspontjait, egyszer például a bibliai kijelentést mesésnek tartja (gólya hozta a kútból), máskor pedig a Biblia isteni eredetű, vagy a menybemenetelt se tudja elfogadni, és mint „Dávid Ferenc, Strauss, Schenkel állandóan csűr és csavar”. Summásan ezt így összegzi: „Ballagiban a hit a tudománnyal folyvást tusában áll, hogy a hit húzza a rövidebbet, ez látszik valónak. Így volt az Erasmusszal is, de nem volt így Lutherral és Kálvinnal.”⁸⁰ Menyhárt János, a debreceni írásmagyarázat professzora határozottan elutasítja a Ballagi liberalizmusát, aki „gúnyosan” támadta a szentháromságot valló hitvalló teológusokat.

Nem véletlen, hogy a liberális teológia tagadni fogja a keresztyénség olyan kardinális hittételeit, mint az inkarnáció, a feltámadás vagy éppen a megváltás szükségessége. Sőt, még ennél is tovább megy, a kritikájával nemcsak tagad, hanem vádol is, mert a Biblia „századokig az igazi tudomány fejlődésének legnagyobb akadályá” volt.⁸¹ A teremtéstörténetet és Noé bárkájának történetét vizsgálva Ballagi gúnyosan jegyzi meg: „Vajjon tetszenék-e még a legkegyesebbnek is, ha gyermekének az állattant nem az újabb összehasonlító természettudomány nyomán nyert rendszer szerint tanítanák, hanem a bibliai felfogás szerint, hogy a négylábú állatok kérődzőkre és nem kérődzőkre vannak osztályozva és a nyúl a kérődzők közé van sorolva?”⁸² A hitvallások kigúnyolása tipikus volt egyes szélsőséges liberális teológusok részéről. Ők semmit se hittek el abból, amit a mai református egyház is hittet vall a *Credoból*. Ahogy Tompa feltette a kérdést, a zivatar idején hogyan kereshetnének oltalmat az olyan menedékhelyen a

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Ballagi Mór felolvasása. In: A Magyarországi Protestáns Egylet évkönyve. Szerk.: Kovács Albert. Pest, 1872. 10. p.

⁸⁰ TOMPA, 1859. 146. p.

⁸¹ BALLAGI MÓR: A tudomány fejlődése hajdan és most. I. In: *Protestáns Tudományos Szemle*, 1870. 2. 24. 372. p.

⁸² Uo.

keresztyén hitet tagadó teológusok, egyháztagok, hiszen azok „erősségében nem bíznak”. Hasonlóan tette fel a kérdést már egy 1874-es értekezésében Zsigmond Sándor is egy saját élménye alapján, amikor két, rabláson tetten ért katonát végeztek ki, és ő, mint lelkész adta nekik az utolsó vigasztaló, bűnbocsánatot hirdető szavakat. Nagyon mély kérdést vetett fel: „Vajon személyes hitvallás nélkül képes lenne-e a Szentírás tanításában, az eredendő bűnben és bűnbocsánatban egyáltalán nem hívó liberális vigasztalást adni?”⁸³ Bár itt egy teoretikus kérdést más fogalmaz meg, de prédikációs irányultságából láthatóak, hogy a részletesebben tárgyalt jelenséggel szemben Tomba Mihály meglepően kemény szavakat használ a válaszában. „Ezek saját fejük felől hányván le a védő fedelet: büntetésök, nyomorúságuk természetes és megérdemlett.”⁸⁴ Az, hogy Tomba a magyar református tradicionális teológia talaján állott, amely nem állt be a liberális teológia mellé, legalábbis 1859-ben, világos a következő prédikációjából. Itt azt vizsgáltam, hogy a Heidelbergi Kátéban és a II. Helvét Hitvallásban, valamint a *Credoban* kinyilvánított keresztyén hitigazságokat Tomba mennyire vallotta magáénak.

A kibontakozó magyar liberális teológiával szemben Jézus Krisztus istenségét vallotta. Ezt az egyik virágvasárnapi prédikációjában fejtette ki, amelynek *Jézus erkölcsi bátorsága* címet adta. Bár a cím liberális ízű prédikációt ígérne, mégsem ezt látjuk annak a tartalmában. A keresztyén ember előtt erkölcsi példaképként álló Jézus legfontosabb tette „legnagyobb-szerűbb s legfelségesebb (tette) a váltság munkájának végrehajtása volt”.⁸⁵ A magyar liberális teológia nem tudott semmit se kezdeni Krisztus váltsághalálával. Ezzel szemben Tomba alapvető hittételnek tartja. Ebből fakadóan kijelenti, hogy más vallások erkölcsi példaképei „mert voltak ilyenek – ingyen sem hasonlíthatók Jézushoz”.⁸⁶ Ezzel Jézus Krisztus egyedülállósága mellett áll ki a Biblia alapján, de itt még a józan racionalizmusnak vagy éppen liberálisnak is tűnhet a véleménye. Azonban a prédikációban tett hitvallásában nem áll itt meg, hiszen így folytatta a mondatot: „Órája nézve családkozás, elvétel s azon számos erőtlenség, mellyek a legtökéletesebb halandóval is közösek nem valának lehetők. Ember volt ugyan, mindenekben hasonlatos hozzánk a bűntől megválva; de az isteni es emberi természetnek benne lett egyesülése által, felsőbb isteni tulajdonokkal s ajándékokkal ruháztatott fel, szóval Isten-ember volt ki egyedül vihette véghez azt, mit véghez vitt.”⁸⁷ A fentiekből világosan kitűnnek a következők. Tomba Mihály nem tagadta meg Jézus Krisztus istenségét, mint a liberális teológusok, akik csak embernek tartották Jézust, de nem Istennek és Messiásnak, azaz Krisztusnak. Sőt, mi több, Tomba vallotta, hogy Jézus a legtökéletesebb ember volt, de olyan, akiről a Zsidókhöz írott levél ezt írta: „Mindenben hozzánk hasonlatos volt, kivéve a bűnt.” Ezt a hittételt se tudta megemészteni a liberális teológia. Lényeges aláhúzni azt is, hogy Tomba az isteni és emberi természet egyesülését is vallotta, olyan Isten-

⁸³ ZSIGMOND SÁNDOR: Ortodoxia és modern világnézet a társadalomban. In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1874. 4. 4. 180. kk. p.

⁸⁴ TOMPA, 1859. 171. p.

⁸⁵ TOMPA, 1859. 67. p.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ TOMPA, 1859. 71. p.

embernek tartotta Jézus Krisztust, aki a váltság művét véghez tudta vinni. Jézus ebben az ősi, hitvalló keresztyén formában áll a vidéki magyar gyülekezet előtt mint Isten-ember, ahogy a prédikációja III. részében ezt külön sorban ki is emeli.⁸⁸

Sajátos módon hangsúlyozza a megszentelődésre való törekvést is, de átírva azt a korabeli ember szóhasználatára. A megváltott ember őszinte óhajtása az kell hogy legyen: Jézus életét és példáját kövesse. Emellett így érvel:

„Jézus Isten-ember volt. Azon világos tudat, miszerint hozza, mint világ idévezítőjéhez, — ki szükségeskép elérhetlen fennségben áll minden emberek felett — egészben nem hasonlíthatunk: teljességgel nem gyengítheti azon erős óhajtást: hogy életét s példáját a mennyire csak lehetséges híven kövessük, következképp az erkölcsi bátorságban is hozzája hasonlóknak kívánjunk. Már ezen erősnek látzó parancsolatban: legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes!: bennfoglaltatik a végetlen haladás, és az ő követésének lehetősége, mert ama főbölcesség és jóság, nem kívánhat tőlünk lehetlent, nem tűzhetett ki olly magas czélt, szükséges eszközök adományozása nélkül.”⁸⁹

Tompa próféta igehirdetése nem enged kibúvót a keresztyén embernek arra, hogy a sokat hangoztatott, akár cinikusan is mondott állítás helyet kaphasson: „Jézusnak könnyű volt, hiszen ő Isten volt.” Tompa aláhúzza az óhajtás, a törekvés fontosságát. Nem részletezi itt dogmatikai értekezésben, hogy ez hogyan is történik, ki munkálja, a Szentlélek vagy csak az ember, vagy a megváltott hívő teszi azt a Szentlélek indíttatására, hálából Istennek szentelt életében folyamatosan arra törekszik, hogy Jézushoz, mint mesteréhez, példaképéhez hasonló legyen. Isten mindent megelőző kegyelméről Tompa itt nem beszél. Nem világos, hogy az ember önmagától van birtokában a tökéletesség elérése eszközeinek vagy az adatik neki a Szentlélek által. Itt egyértelműen a liberális, azaz az ember önerejéből való megváltásának értelmezési kerete is felmerülhet mint kérdés. De vajon így gondolta-e ezt Tompa Mihály, a költő? Teológiai fejtegetését ekként folytatta:

„Valóban birtokában vagyunk az eszközöknek: lelkünkben a megmagyarázhatatlan vagy, melly elégedetlenségben a földiekkel: tökéletesebb, romolhatatlanabb fele vonz; lelkünkben az erő es tehetség, mellyek által már e földön elkezdhetjük égi vágyaink valósítását, Isten törvényének betöltését, az erkölcsi jóságban s Jézus követésében elébb-elébb mehetünk, s ezen haladásunk közben Jézus saját magas példája által elevenít, erőt, bátorságot kölcsönöz s mintegy kezét nyújtja nekünk abban mint a tenger színén ingadozó Péternek.”⁹⁰

A fentiek alapján és más igehirdetéseinek ismeretében azonban nem mondhatjuk azt, hogy Tompa az önmegváltást vallotta volna. Az égi vágyak, a jézusi magas etika betöltésének elkezdése, az erkölcsi jóságra való

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Uo.

törekvés végleges, ember erejéből beteljesített voltáról itt Tomba nem beszél. Hitt az ember gyarló voltában, amit a liberális teológia tagadott. Hitt Jézus Krisztus bűnt megbocsátó váltságművében, amivel a liberális teológia nem tudott mit kezdeni. Bár teológiájának vannak racionalista kicsengetései, de az evangéliumi gondolatok is jócskán ott állnak. Krisztus feltámadásáról szóló húsvéti prédikációját ezekkel a gondolatokkal zárta: „Azért tehát végezetre, Jézusunk koporsója felett, mellyből dicsőségesen kikelvén, legyőzte a halált s megkezdte a halottak feltámadását: támadjunk mindnyájan új életre! Jézusunk koporsója felett, mellynek ürességébe olly jól esik nézni a hívő szemnek; s melly ezt láttatik nekünk kiáltani: Ne légy hitetlen, hanem hívő! erősödjek meg hitünk az igazság diadalában, a gondviselésben, a halhatatlanságban! s nyerjen biztos alapot életünk az erényhez! híűségre!”⁹¹ A prédikációjában valóban nem hangzik el ez így: Krisztus „testben” feltámad. Azonban annak állítása, hogy Jézus „kikelt” a koporsóból, s megkezdte a halottak feltámadását, arra következtethetünk, hogy Tomba itt nem a szellem feltámadásáról beszél, hanem a halottak feltámadásáról. Pál apostol gondolatai szerint, amelyet a korinthusi levélből kölcsönöz, s hangsúlyozza Krisztus feltámadásának képét, mint amely az új életre való feltámadásnak a záloga. A fentiekből arra következtethetünk, hogy Tomba az ortodoxia számos tanát megtartva arra törekedett, hogy a tudást és a hitet összhangba hozza, de nem a hitbéli felismerések kárára. Mai szóval mondva szinte evangelizál a kicsiny felvidéki gyülekezetében, amikor húsvéti prédikációját ezekkel a gondolatokkal zárja:

„Jertek kétkedők, szenvedők, bűnösök! erősödjetek, gyógyuljatok, térjete meg mindnyájan Jézus koporsójánál, s a szeretet vendégségének asztalánál, mellyhez az idvesség fejedelme hívogat benneteket az ő emlékezetére, a bűnök elhagyására, a felebaráti és Isten iránt tartozó szeretet megerősítésére, hitetek s reménységtek emelésére; jertek mindnyájan, erősödjetek, gyógyuljatok, térjete meg! Úgy legyen. Ámen.”⁹²

Záró gondolatként megjegyezhető az is, hogy Szász kritikája korrekcióra szorul. Tomba, bár valóban nem ír dogmatikai értekezést, s ez nem is várható el, hiszen mondandójának műfaja a prédikáció, de az üdvtörténetet egyben látja. Ezt világosan ki is fejtí a prédikációjában: „Jézus halála s feltámadása, mennybemenetel és a szent lélek elküldetése, mint lánczolat foly, egy alapon nyugszik a váltság munkája- s az anyaszentegyház megalapításában.”⁹³ Tomba Mihály prédikációit tanulmányozva és a krisztológiai kérdések egynemelyét megvizsgálva csak annyit lehet elmondani, hogy bibliás hite, a hitvallásokhoz való ragaszkodása inkább az ortodoxia talaján nyugszik. Hitét érthető módon a tudással igyekezett összehangolni, de egyáltalán nem úgy, hogy a ráció, az ész alapján állva hajlandó lett volna feladni a hit mélységeit. Sőt, inkább a túlzott vizsgálódást – amelyet ő „kutatkodásnak” nevezett –, a kételkedést nem helyeselte. Ehelyett a gondviselést, az Istenre hagyatkozást és a hitbéli dolgok kifürkészhetetlenségét hangsúlyozta és igyekezett a hitet a maga egyszerűségében elfogadni,

⁹¹ TOMPA MIHÁLY: Tudás, hit. (prédikáció) In: TOMPA, 1859. 85–93. p., 93. p.

⁹² Uo., 93. p.

⁹³ TOMPA MIHÁLY: Isten útja Pünkösztben. (prédikáció) In: TOMPA, 1859. 129. p.

a teológiai nüanszokat kerülni. Ő a népnek prédikált, annak a közegnek a nyelvén, amely bizonyára jobban értette így őt, mintha magas teológiával táplálta volna a közegyházi embereket. Bár Szász Károly üdvtörténetre vonatkozó vélekedését némi kritikával illettem, de mégis ő, mint kortárs, aki személyesen ismerte, jól megragadhatta Tompa teológiájának alapját:

„Tompa egész költészetében jellemző vonás s lényeges alkatrész a mély vallásos érzés s a bibliai hang ereje, melylyel minden lépten-nyomon találkozzunk, csak néhányat említve: a *Gyülekezetben*, a kálvinista istenitisz-telet a mily hű, oly meleg rajza; az *Én*, alapgondolata: csak istennél a segítség; *1863*, az országos nagy inség esztendejében; *Tapasztalás*, keserű, de a biblia Predikátor-könyvének a visszhangja; *Estve*, megnyugvás istenben; a *Haldokló mellett* – a bűnös végórájának gyötrelme s vigasza; s az *Isten akaratja*, e felséges költemény, mely kételyből és hitből és vívódásból szinte aggasztólag van összefonva [...] s még sok más!”⁹⁴

Összegzésként elmondhatjuk azt, hogy Tompa vallásos világa idegenkedett a túlzott tépelődéstől, a „kutatkodás” extrém világától. Ő inkább középútra törekedett. Bizonyos értelemben így közvetítő teológus volt, aki teológiai gondolkodásában a józan racionalizmust, az Isten által teremtett világ és a természet szeretetét, a bibliás kegyességet, a tradicionális hittételekhez való ragaszkodást, vagyis a hit és tudás világát sajátosan ötvözte.

---

⁹⁴ SZÁSZ, 1900.